

Юрій Поліщук

МОВНА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ XVIII – СЕРЕДИНА XIX СТ.)

Стаття присвячена аналізу мовної політики російської влади в Україні упродовж першої половини XIX століття, спрямованої на недопущення становлення та розвитку української мови як ключового чинника колективної пам'яті українців, формування їхньої ідентичності.

Ключові слова: Україна, мовна політика, російська влада, українська мова, російська мова, колективна пам'ять, етнічна ідентичність.

Polischuk Yu. The language policy of the Russian authority in Ukraine (the end of 18th - the middle of 19 th). *This article analyzes the language policy of the Russian authority in Ukraine during the first half of the 19th century, aimed at preventing the formation and development of Ukrainian language as a key factor of the Ukrainians collective memory, the formation of their identity.*

Key words: Ukraine, the language policy, the Russian authority, Ukrainian language, Russian language, collective memory, ethnic identity.

Сучасні події в Україні вказують на те, що й сьогодні український народ відчуває проблеми з етнічною, ідеологічною, мовною, конфесійною і політичною визначеністю. До певної міри це пояснюється тривалим періодом бездержавності, антиукраїнською політикою пануючих на українських теренах режимів, які прагнули знищити історичну пам'ять українського народу, його мову, культуру. Лише з набуттям Україною незалежності ситуація почала змінюватися. Але й сьогодні президент РФ В. Путін не перестає твердити, що Україна – це «історичне непорозуміння», а українці – це ті самі росіяни. Про це, зокрема, він заявив 18 березня 2015 р., «відзначаючи» річницю анексії Криму. Вторять В. Путіну й деякі представники російського наукового середовища, які стверджують, що «українська мова – діалект великої російської мови», а Київська Русь і Росія – це тотожні поняття.

Якщо подивитися на ці заяви з точки зору історичної ретроспективи, то побачимо, що ці «кліше» не нові, їх вкинули в російське суспільство ще у XIX ст. Адже слова керівника сусідньої держави повністю корелюються з тезою сумнозвісного Валуєвського циркуляра – «ніякої окремої малоросійської (української) мови не було, немає і не може бути» [1, с. 260–261]. Саме тоді починається активний наступ на все українське. Російська імперія прагнула знищити колективну пам'ять українців, їхню мову як її засадничий елемент, культуру, довести їм, що «малороси (українці) це ті ж самі великороси (росіяни)». Тому дослідження проблем «хто такі українці?», що являє собою українська мова, незважаючи на надзвичайний тиск, зберегти її, є надзвичайно актуальним.

Потрібно зазначити, що різні аспекти цієї проблеми цікавили дослідників досить давно, що викликало до появи значної кількості праць з цього питання. Їхній історіографічний доробок умовно можна поділити на три групи: 1) праці дореволюційних авторів (XIX – початок XX ст.) [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8]; 2) дослідження, які побачили світ у радянський період [9; 10; 11]; 3) науковий доробок сучасних українських і зарубіжних учених [12; 13; 14; 15; 16]. Кожен етап історіографічного процесу відзначається своєю особливою змістовою наповненістю, що пояснюється впливом ідеологічних чинників і перебігом суспільно-політичних процесів як в Україні, так і загалом у країнах, до складу яких входили її території. Проте проблеми мовної політики Російської імперії в Україні, її вплив на колективну пам'ять українського народу ще не набули достатнього висвітлення. Особливо це стосується першої половини XIX ст., коли маховик нищення колективної пам'яті українців набирив обороти, що спонукало автора взятися за цю проблему.

Аналіз джерел свідчить, що боротьба проти української мови розпочалася ще у другій половині XVII ст., коли Києво-Печерській лаврі було заборонено без попереднього узгодження з Московським Патріархом, видавати богослужбові книги (1689, 1690, 1692 рр.), а на книги Петра Могили, Кирила Ставровського, Іоанікія Галятовського, Сильвестра Косова, Лазаря Барановича накладено «прокляття й анафему» (1690 р.). У XVIII ст. наступ на українську мову посилювався. У 1720 р. в Малоросії

(Україні) заборонили друкування будь-яких книг, окрім церковних, стосовно яких залишалася сувора вимога мовної ідентичності друкованим у Росії виданням. У 1721 р. у підросійській Україні було запроваджено мовну цензуру, яка відповідала за приведення мови будь-яких українських видань у відповідність до видань російських. У 1731 р. світ побачила вимога вилучати книги старого українського друку і замінювати їх російськими виданнями. У другій половині XVIII ст. у діловодство українських консисторій було впроваджено російську мову та зобов'язано священників виголошувати проповіді церковно-слов'янською мовою з російською вимовою. У 1769 р. клопотання Києво-Печерської лаври про дозвіл друкувати для українського населення абетки українською мовою було відхилене Священним Синодом, а в Києво-Могилянській академії єдиною мовою викладання вважалася російська (1786 р.). Кінець XVIII ст. характеризується появою низки указів про обов'язкове виправлення мови опублікованих в Україні книг за російськими зразками (1785, 1786, 1796, 1799, 1800 pp.) [12, с. 27–41].

Незважаючи на це, наприкінці XVIII ст. українська мова усе ще домінувала не лише в селах, а й у містах України. Навіть Київ був «цілком українським містом», про що, зокрема, свідчить відома пам'ятка – віршований анонімний твір про плач киян з приводу ліквідації магдебурії і заснування російської Думи в місті. Цей твір був написаний розмовно-українською мовою в 1830-х роках [13, с. 140].

Проте у першій половині XIX ст. ситуація стрімко змінюється. Середня і вища школи були переведенні на російську мову викладання. Розпочався активний процес скорочення кількості початкових шкіл. На Чернігівщині, наприклад, у 1768 р. була одна школа на 648 дітей, а вже у 1876 р. – одна школа на 6760 дітей [11, с. 143]. До того ж, її теж почали русифікувати. Влада активно замінювала старі (українські) «дяківські школи» на нові «російські», які «оминали місцеві тривкі культурні традиції» [11, с. 144]. Таким чином, найпотужнішим джерелом нищення української мови стала російська школа. Причому найбільше це відчувалося у державних класичних гімназіях, вищих навчальних закладах. В останні, до речі, активно залучали вихідців із великоросійських губерній. У

Київській духовній академії, наприклад, до половини набору студентів становили абітурієнти з Костромської, Владимирської, Ярославської губерній. Професори й ректор намагалися провадити навчання в обрусительсько-централізаторському дусі [13, с. 135].

Важливою сферою функціонування мови було й релігійне життя – церковні відправи, щоденні молитви, циклічно повторюванні свята з обов'язковими клішованими текстами. Усе це не просто супроводжувало мирян у житті, а й входило у їхню мовну свідомість, перепліталось з побутовим мовленням. У підросійській Україні у першій половині XIX ст. ця сфера комунікацій офіційно була зайнята церковнослов'янською і російською мовами. В умовах, коли українські віряни не знали російської, а значна маса церковників була «завезена з великоросійських губерній», у конфесійному середовищі запанувала диглосія (кожен говорив своєю мовою: віряни – українською, а священник – російською) [17, с. XLVI]. Така ситуація звужувала можливості розвитку української мови і сприяла русифікації українців.

Не була затребувана українська мова й у владних структурах. Тому знання російської мови як управлінської полегшувало доступ до державної служби. Як наслідок, пише Валентина Шандра, українська мова, не затребувана в державному управлінні, в навчанні, освіті, у видавничій справі, більше того – переслідувана, не розвивалася, і для значної частини управлінської, культурної еліти України російська мова ставала якщо й не рідною, то принаймні такою, що давала доступ до влади і уможливлювала кар'єру [18, с. XV].

Така політика російського царату дала свої результати. Культурний та освітній рівень українського народу занепадав. Рештки української освіченої верстви вважалися глибоко провінційними і меншшартовісними. Вони, на думку Зенона Когути, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. поділялися на два типи: один був зорієнтований на розчинення в середовищі російської еліти і повне злиття Малоросії з Великоросією; другий прагнув відновити «права і вольності», отримані козацькою старшиною ще за часів Б. Хмельницького. Саме останні, яких Зенон Когут назвав «традиціоналістами» [19], стали основою для зародження і становлення українофільського руху, який і розпочав боротьбу за українську

мову. Це логічно вписувалося в загальноєвропейський процес. У цей час в європейських країнах почали активно поширюватися ідеї німецького просвітителя і гуманіста Йогана-Готфріда Гердера, який обстоював думку, що людська цивілізація існує не в загальних абстрактних формах, а в формах національних. Кожен народ є неповторним і самобутнім, що виявляється в його мові, культурі, свідомості. При цьому німецький учений великого значення надавав мові як особливому засобу спілкування людей, бо саме «мова утверджує закони, зв'язує родини, лише завдяки мові стала можлива історія людства з уявленням серця і душі, що передається спадково» [20, с. 236].

За Гердером, люди за своєю сутністю є членами певної національної спільноти, і лише такими вони можуть бути корисними суспільству. Німецький філософ звернув увагу і на Україну. У «Щоденнику моєї подорожі в 1769 році» він написав, що Україна стане новою Грецією. «Прекрасне небо цього народу, весела вдача, музичний хист, родюча земля та ін., колись прокинуться... постане культурна нація і її межі простягнуться до Чорного моря, а звідти на весь світ» [21, с. 135].

Мовна теорія Й.-Г. Гердера досить швидко знайшла прихильників і згодом здійснила революцію в мовознавстві європейських країн. Особливо активно вона поширювалася серед слов'янського світу, де у першій половині XIX ст. гостро постало питання визначення через мовний аспект ідентичності, самобутності народів.

«Мовна революція» прийшла й на українські землі. Але, як підкреслює Іван Дзюба, «це був складний і драматичний процес. Він був своєрідною відповіддю не лише на європейські національні рухи..., загальноєвропейську хвилю звернення до народних основ..., а й на фатальну зміну української політичної та культурної ситуації, зумовлену скасуванням Гетьманщини, ліквідацією Запорозької Січі, закріпаченням українських селян..., прокламуванням т.зв. «Новоросії»; занепадом Києво-Могилянської академії та вичерпанням енергії української барокової культури – не в останню чергу внаслідок відтоку культурних сил до імперського центру» [22, с. 92]. Напевно тому мовне питання в тодішньому українському суспільстві розглядалося не із позиції практичного

застосування, а з позиції теорії можливостей [15, с. 47]. І все-таки той політичний і літературний романтизм, що «охопив усю Європу, а не останньою чергою й слов'янські народи, озвався і в Україні – спершу як пробудження інтересу до народності та звернення до народної мови» [22, с. 92]. Результатом цього стала поява перших україномовних творів «Вергілієві пастухи...» О. Лобисевича (1794 р.) та «Енеїда» І. Котляревського (1798 р.), які означили перспективу створення української літературної мови.

На початку ХІХ ст. потужним освітнім і науковим центром України став Харківський університет, який, на відміну від інших університетів Російської імперії, які засновувалися за ініціативи і підтримки російської влади, був відкритий «на бажання місцевого населення і на його пожертви» [11, с. 146]. Він був російськомовним, але всупереч офіційній політиці царату, по суті, став центром розвитку саме української історичної традиції, мови, літератури, журналістики, філософії. Особливу роль у цьому відіграли українознавчі часописи, які друкувалися в університетській друкарні – «Украинский Вестник» (1816 – 1819 рр.), «Украинский Журнал» (1824 – 1825 рр.), «Украинский Альманах» (1831 р.), «Запорожская Старина» (1833 – 1838 рр.), «Сніп» (1841 р.) та інші. За перше десятиліття функціонування університету (1805 – 1815 рр.) тут було видано 210 книжок, що становило половину всіх наукових видань Російської імперії за той час. З цього числа 90 праць написали професори університету, а 16 – студенти [11, с. 162–163].

Характерною рисою цих часописів є прагнення бути «органами місцевого культурного життя і бажання надати йому українського змісту». Незважаючи на те, що вони виходили російською мовою і лише зрідка друкували твори українською, у низці публікацій ставилося питання про народну мову, народну творчість, розвиток української літератури, яка «вже існує» [23, с. 157]. При цьому автори статей «Украинского Вестника» неодноразово зверталися до освічених людей із закликом збирати і зберігати «рештки мало-російського слова» [24, с. 153].

У 1819 р. царат увів нові цензурні правила, якими, «враховуючи небезпечний рух умів в Європі», передав контроль за видавничою справою з рук університетів до рук спеціальних цензурних комітетів. [22, с. 96]. Результати не змусили себе довго чекати.

«Украинский Вестник» зразу ж отримав кілька попереджень і зауваг з боку цензури, а на початку 1820 р. січневе число було затримано цензурою і видання його взагалі припинене [11, с. 163]. Та незважаючи на всі заборони, українська мова, література відроджувалися і розвивалися. На це, зокрема, вказував В. Белінський, який у рецензії на один із харківських часописів «Молодик» написав: «На Україні є своя література; після «Молодика» у цьому немає жодного сумніву... Харків..., порівняно з іншими губерньськими містами, є деяким чином столицею України і, відповідно, столицею української літератури, української прози, віршів. Боже мій, скільки поетів на Україні!» [25, с. 280–282].

Потрібно зазначити, що уся ця діяльність харківських інтелектуалів відбувалася в межах «ліберально трактованого імперського проекту», згідно з яким Російська імперія є наступницею Київської Русі і не тільки володіє територією, а й культурною спадщиною «Західної Русі» та «Південної Русі» [22, с. 97]. Все ж зі стін Харківського університету вийшло кілька поколінь визначних українських діячів, які брали активну участь в українському культурному русі.

Наступні кроки щодо розвитку української мови були пов'язані з діяльністю О. Павловського і М. Цертелева. О. Павловський у 1818 р. видав у С.-Петербурзі «Граматику малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малоросское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями», а в 1822 р. – «Прибавление к грамматике малоросийского наречия». Цими працями О. Павловський започаткував граматичне дослідження української народної мови і спричинився до усталення фонетичних, граматичних і лексичних норм української літературної мови [26]. М. Цертелев опублікував у 1819 р. збірник українських народних пісень «Опыт собрания старинных малороссийских песней», яким започаткував українську фольклористику. Фактично з цих праць розпочинається фольклорно-лінгвістична робота з відродження української мови.

Новий етап розвитку української мови припадає на кінець 20-х – 30-ті рр. XIX ст. У 1827 р. М. Максимович видав збірник «Малороссийские песни», у передмові до якого закликав вивчати

мову рідного народу. А в 1830-ті рр. починають виходити твори Т. Шевченка, кому, за висловом Р. Сетона-Уотсона, зобов'язані «формуванням визнаної української літературної мови... Вживання цієї мови стало вирішальною стадією у формуванні української національної свідомості» [27, с. 98–99].

У 30-х рр. XIX ст. центром розвитку української мови, культури став Київський університет. Першим його ректором був Михайло Максимович, який багато уваги приділяв дослідженню і популяризації української літератури та фольклору. Згодом він створив альманах «Киевлянин» (1859 – 1864 рр.), ініціював роботу наукового товариства ім. Нестора-Літописця, яке досліджувало пам'ятки старовини.

Потрібно зазначити, що у цей час українська культура, мова розвивалися порівняно вільно. Це пояснювалося тим, що, на думку високопосадовців, українці відзначалися високим рівнем лояльності до імперської влади. У 1831 р. Малоросійський військовий губернатор М. Репнін доповідав Комітету міністрів, що «малоросіяни непохитні у вірі..., віддані престолу... пам'ять колишньої самостійності зовсім зникла в Малоросії», що «направду малоросіяни стали зовсім російськи». А «говірка, звичаї, одяг, хоча й відрізняються, проте віра, цар і Русь стали для них такими ж святими, як і для росіян...» [28, с. VII]. Проте така лояльність С.-Петербурга тривала не довго. Після появи у 1840 р. першого видання шевченківського «Кобзаря» привабливий для великоросійського суспільства образ християнської малоросійської культури почав відходити у минуле, а набуття нею рис окремишньої від великоросійської культури значно зменшило коло її потенційних прихильників з-поміж російської інтелігенції, яка була поставлена перед дилемою щодо визнання чи заперечення права української мови, літератури, культури в цілому на самостійний розвиток [29, с. 221]. Адже функціонування окремої мови, історії рано чи пізно порушило б питання про визнання особистості українського народу та його права на повернення до самостійного історичного поступу, а отже, і політичного права на власну самоорганізацію та відокремлення від великоросійської держави.

До певної міри це сприяла тому, що у 30-ті рр. XIX ст. російський міністр народної освіти С. Уваров сформулював головну ідеологічну доктрину Російської імперії – «самодержавство –

православ'я – народність». Монарх проголошувався творцем і власником держави. Він спирався на православну церкву, яка духовно забезпечувала таке його становище і боролася за єдину – російську народність в імперії [30, с. 15]. На думку дослідників, одним з її розробників був професор кафедри російської історії С.-Петербурзького університету М. Устрялов, який згодом став головним провідником тріади «офіційної народності» на практиці. М. Устрялов доводив, що Росія як цілісна держава і російська нація існували з часів Київської Русі. Він виступив з позицій «збирання руських земель» щодо України середини XVII ст., зобразивши Переяславську раду 1654 р. як «союз двох Росій». Фактично М. Устрялов остаточно інтегрував до загально-російського історичного наративу історію України, подовживши життя інклюзивному слов'яно-руському потрактуванню «спільної» історії українців і росіян [31, с. 367].

Не залишили адепти «єдиної і неподільної Російської держави» поза увагою й мовне питання. На їхню думку, потрібно назавжди припинити пошук будь-яких мовних, лінгвістично-філологічних доказів існування самобутньої мови і народу, який проживав на обширній території між Дінцем, Дніпром, Бугом, Дністром і до Вісли, необхідно переконати суспільство, що цей народ є лише гілкою російського етносу. У 30-х рр. XIX ст. в Російській імперії розпочалася дискусія про українську мову, її місце в літературі та перспективи історичного розвитку. Вона тривала протягом чотирьох десятиліть. Російські публіцисти, літератори, науковці (В. Белінський, М. Погодін, Б. Мінде, М. Греч, М. Добролюбов, М. Катков) безапеляційно заявляли, що українська мова (за їхньою термінологією – «малоросийский язык») – це діалект великоросійської мови, зіпсований польськими чи навіть скандинавськими впливами [15, с. 50]. Досить показовою у цьому плані є позиція «великого російського демократа» В. Белінського, який на початку сорокових років надрукував низку рецензій на публікації українською мовою. Віддаючи належне поетичності «малоросійського життя», він водночас стверджував, що, «об'єднавшись навіки з єдинокровною Росією, Малоросія відкрила для себе двері цивілізації, освіти, мистецтв, науки, з якими її раніше непереборною перепорою розлучав напівдикий побут...» [25, с. 64 – 65]. З цього

В. Белінський робив висновок, що «...ми маємо повне право сказати, що зараз немає малоросійської мови, а є місцеве наріччя... Літературна мова малоросіян має бути мовою їхнього освіченого товариства – мова російська» [32, с. 177]. Такий підхід став досить поширеним серед російської інтелектуальної еліти.

На захист української мови виступили як деякі російські інтелектуали (І. Срезневський, Ю. Самарін, П. Лавровський), так і українські вчені (М. Максимович, П. Білецький-Носенко, М. Костомаров), які обстоювали право на її самостійність та автохтонність.

З 1845 – 1847 рр. в урядових установах починає з'являтися інформація щодо активізації українського руху в цілому й у сфері мовного питання зокрема. Це змусило С.-Петербург звернути увагу на нього. 29 травня 1847 р. міністр народної освіти С. Уваров своїм розпорядженням зобов'язав викладачів Київського університету «у викладанні і дослідженнях надавати перевагу російській мові, літературі, історії». На думку міністра, це потрібно для того, щоб навчити студентів «по-російськи мислити і відчувати, оскільки в такий спосіб майбутні члени суспільства складуть одну велику сім'ю з однаковими думками, з однаковою волею, з однаковими почуттями» [33, с. 3–7]. Того ж року з'явилося «височайше повеління», в якому наказувалося, щоб «письменники міркували дуже обережно там, де йдеться про народність чи мову Малоросії» [16, с. 70]. Поява цього розпорядження пов'язана з діяльністю Кирило-Мефодієвського товариства, члени якого намагалися поєднати «ідею об'єднання слов'ян з думкою про відновлення української мови» [34, с. 309].

Після розгрому Товариства царизм посилив тиск на усі прояви українства. Не в останню чергу це стосувалося питань мови і літератури. На їхнє значення, зокрема, вказують ті покарання, які були винесені особисто Миколою І учасникам Кирило-Мефодієвського товариства. Так, Т. Шевченко – за вірші українською мовою «бунтівного змісту» і П. Куліш – за видання ним творів «Украина» (1843 р.), «Михайло Чернышенко или Малороссия восемьдесят лет назад» (1843 р.), «Повесть об украинском народе» (1846 р.) зазнали найсуворіших покарань, із заборонаю писати. Крім того, наказувалося заборонити передрук і вилучити з продажу раніше дозволені твори Т. Шевченка «Кобзар», П. Куліша

«Украина», «Михайло Чернышенко или Малороссия восемьдесят лет назад», «Повесть об украинском народе», М. Костомарова «Украинские баллады», «Ветка» [34, с. 75–77], тому що в них «автори прагнули виставити колишнє становище України у вигіднішому світлі, порівняно з теперішнім» [16, с. 69]. На виконання цього розпорядження в Україні активізувалася робота жандармських, освітніх установ, які почали активно вилучати з книгарень, бібліотек, друкарень зазначені вище твори [35, с. 143–145].

У цей час до боротьби з українською мовою залучається й Російська православна церква. Яскравим прикладом цього можуть слугувати висновки ректора Київської семінарії архімандрита Антонія щодо публікацій україномовних проповідей. Цей «захисник» російської мови, ознайомившись з текстами, дійшов висновку, що «мова, якою написані ці проповіді, сама груба, провінційна, базарна, на якій не лише друкувати, а й говорити церковні повчання... не слід, щоб під виглядом всенародності, фальшивої простоти не спотворювати російську мову...» [36, арк. 3; 33, с. 14]. Таким чином, церковник не лише не бачив української народної мови в богослужінні, а й вважав її не вартою уваги і навіть чимось срамотним. Така позиція пояснюється тим, що, на думку ієрархів Російської православної церкви, реалізація ідеї українізації церковного життя загрожувала звуженням сфер впливу російської мови, підважувала позиції непохитності тріади «єдина держава – єдина церква – єдина мова». Тому церковники, які тісно співпрацювали з каральними органами імперії, активно регулювали питання мови богослужіння і друку відповідних видань.

У цей час активізувалася робота цензурних органів щодо української тематики навіть у місцевій пресі. Так, київський генерал-губернатор І. Васильчиков, висловлюючи незадоволення якістю цензурування чернігівських «Губернских ведомостей», пропонував міністру народної освіти О. Норову «передати ці функції київському цензурному комітету ...» [37, арк. 1–2; 33, с. 15–16].

Таким чином, у 50-х рр. XIX ст. дискусія про українську мову вийшла за межі лінгвістично-філологічного дискурсу і перейшла в історико-політичну площину. У такий спосіб, дещо перефразовуючи тезу Р. Шпорлюка, мова ставала політикою [38]. Почали

переглядати своє ставлення до української мови й російські «інтелектуали». Ініціатором цього став М. Погодін. Зокрема, у журналі «Московитянин» він заперечував автохтонність української мови та її слов'янське коріння, безапеляційно заявляв про «тюркське походження малоросів» [7]. У наступних своїх роботах М. Погодін запропонував теорію, згідно з якою з давніх часів Південна Русь була заселена великоросами, які і заклали на цих землях початок історії, що згодом була продовжена в історії володимиро-суздальській, а ще пізніше – московській. Тому саме великороси створили ту культуру і мову, тип державної традиції (княжий), безпосередніми спадкоємцями яких стала Північна Русь, Московське велике князівство, а потім і Великоросія. На думку М. Погодіна, це відбулося тому, що великороси під натиском монголо-татарської орди змушені були масово, майже «поголовно» емігрувати на північ, забравши з собою все, що їм належало: мову, писемність, літературу, фольклор, політичні традиції та інститути. У XIV ст. спустошені землі Південної і Західної Русі заселили нові народи, які прийшли з Карпат. Новоутворена народність отримала згодом самоназву – малороси [8 с. 183–186]. Сучасний російський дослідник О. Міллер вважає, що з цього часу розпочинається «привласнення» української території російським націоналізмом і воно було «не актом, а процесом, який охоплював й ідеологічне, і символічне, і художнє, і топографічне освоєння простору, котре сприяло утвердженню у соціальній свідомості ідеї про їхнє національне право володіти українською територією» [39, с. 156].

Проти підходів М. Погодіна активно виступив М. Максимович, який протягом 1856 – 1857 рр. підготував одинадцять статей, об'єднаних під назвою «Филологические письма к М.П. Погодину». Вони публікувалися у слов'янофільському журналі «Русская беседа». У них М. Максимович аргументовано доводив, що українці (малоросіяни) «залишилися донині у своєму рідному Київському краї, у своїх старовинних містах і селах зі своїми переказами і звичаями, – ми залишилися на корінні, з якого не в силі були зірвати нас урагани і бурі, навіть гроза батиева» [8, с. 209, 230]. «... У давні часи ми і наша земля називались власне Руссю і руською землею, а наш південний

діалект називався руською мовою» [8, с. 209]. Погодін відповідав на «листи М. Максимовича», які друкувалися на сторінках тієї самої «Русской беседы», і двічі йому у своїх листах заперечував Максимович. На думку сучасного російського дослідника Олексія Міллера, переписка між Максимовичем і Погодіним була чи не першою спробою «розділити Русь», коли за допомогою історичних аргументів намагалися обґрунтувати права на територію, на встановлення того чи іншого варіанта «етнічної ієрархії» [16, с. 83–84].

Проте головним стовпом культурного відсепарування української мови від загальноросійського стовбура став не М. Максимович, а П. Куліш, який, на відміну від першого, кваліфікував її саме як окрему «мову», а не «наріччя» [13, с. 125]. При цьому він вважав українську мову виразником народного духу, що формує народність, і розглядав її не лише культурним надбанням, а й політичною зброєю, яка мусить об'єднати «паненят з мужичинятами» [3, с. 158–159].

Пантелеймон Куліш не лише декларував свої погляди щодо української мови, а й намагався поставити її на службу українському рухові. Його оригінальні твори і переклади українською мовою художньої зарубіжної класики (особливо творів В. Шекспіра), Св. Письма; його редакторська і видавнича діяльність, завдяки якій формувалося коло однодумців, спричинили відчутну активізацію громадського руху за українську мову й літературу. Особливо важливою у його доробку була розробка основи першого «питомо українського правопису» (т.зв. кулішівки), яким автор порушив пропаговану владою правописну єдність з російською традицією, утвердив українську правописну самобутність [17, с. XLIV]. П. Кулішу також належала ідея видання шкільних читанок для народу українською мовою [13, с. 125].

Потрібно зазначити, що боротьба з особливим українським правописом була одним з головних завдань царської цензури. Спеціальним розпорядженням Головного управління у справах друку наказувалося рукописи, написані «кулішівкою», взагалі не друкувати, а надруковані – знищувати, через те що в них «допущені значні відхилення від загальноросійського правопису» [40, арк. 7–8; 33, с. 218–219].

Усе ж, наприкінці 50-х рр. XIX ст. у науковому середовищі Російської імперії уже не велися лінгвістично-філологічні диспути щодо існування української мови. Російські «інтелектуали» змушені були де-факто визнати її самостійний розвиток, але переорієнтувалися на доказування непотрібності, історичної неперспективності «южнорусского языка». Яскравим прикладом такого підходу може слугувати позиція М. Добролюбова, який на сторінках «Современника», визнаючи існування української літератури, писав, що українська мова мало чим відрізняється від російської, у той же час вона позбавлена вишуканості, надто проста й може бути «привабливою» лише для простолюду. При цьому стосовно української мови він вживав термін «наречие», а не «язык», підкреслюючи цим її вторинність і підпорядкованість російській [41, с. 108–109].

Ще далі пішов слов'янофіл В. Ламанський, який відніс українську мову до розряду звичайних мовних говірок і заявив, що для Малоросії і Великоросії уже вироблена єдина спільна літературна мова – російська. Під це твердження було підведено політичну основу. Зокрема, він стверджував, що українці, росіяни і білоруси нерозривно пов'язані єдиною православною вірою, громадянськими установами і тому «відхід від Росії Києва з його областю привів би до розкладу і розділу» Російської імперії [42, с. 17].

Незважаючи на такий спротив, українська мова поступово входила в літературу, освіту, науку. Цьому сприяла певна лібералізація внутрішнього життя Російської імперії, яка була пов'язана з реформаторською діяльністю імператора Олександра II. Зокрема, було знято заборону на друк творів членів Кирило-Мефодієвського товариства. Незабаром П. Куліш зміг відкрити у С.-Петербурзі власну друкарню, в якій протягом 1860 – 1862 рр. у серії «Сільська бібліотека» було надруковано 39 брошур українською мовою. Це більше ніж за попередні сорок років. Серед них Шевченків «Словарь южнорусский», «Грамматика» П. Куліша, «Оповідання з святого письма» отця С. Опатовича [10, с. 129]. Завдяки українським інтелектуалам книги українською мовою почали з'являтися не лише у С.-Петербурзі, а й в Україні, Москві.

Зокрема, у Москві було надруковано «Українську абетку» М. Гатцука, «Грамматика задля українського люду» Л. Ященка, у

Києві «Українську граматику» Деркача, у Полтаві «Азбуку по методі Золотова для южнорусского края» та інші [43, с. 271–272]. Друк деяких з них навіть фінансувався Міністерством народної освіти, на що було виділено 500 рублів [16, с. 78]. Як результат, на початку 1862 р. у С.-Петербурзі і Москві можна було вільно купити шість українських букварів різних авторів [44, с. 108]. Проте таке «багатство» не було характерне для власне українських теренів. Понад те, місцева влада чинила перепони на шляху поширення тут українського друкованого слова.

Характерним прикладом цього може бути історія 6000 букварів Т. Шевченка, надісланих у 1861 р. харківськими українофілами київському митрополиту Арсенію для народних шкіл [45, с. 75]. Останній звернувся за роз'ясненнями щодо «ставлення до малоросійських букварів» до обер-прокурора Синоду О. Толстого. Він, у свою чергу, – до начальника III жандармського відділення В. Долгорукова, який переадресував запит міністру народної освіти Є. Путятіну, котрий запросив довідку від підконтрольного йому Головного управління цензури [45, с. 154–155]. Внаслідок такого «активного вивчення» цього питання митрополиту Арсенію було «рекомендовано прохання щодо передачі малоросійських букварів відхилити». Це пояснювалося тим, що «не потрібно сприяти поживавленню малоросійської мови і малоросійської літератури..., що може бути небезпечним для цілісності держави» [45, с. 156].

Наведений вище «ланцюжок» розгляду питання щодо «українських букварів» у вищих ешелонах імперської влади свідчить про важливість цього питання і вказує на те, що С.-Петербург боявся поширення українського друкованого слова саме в Україні. Проте у самому С.-Петербурзі ще можна було говорити і писати про українську мову. На початку 1861 р. тут почав виходити перший український суспільно-політичний, літературно-мистецький журнал «Основа». Одним з головних його завдань, як наголошувалося у програмі журналу, було питання «народної» (української) мови, особливості її використання у «викладанні та проповіді» [44, с. 1]. У руслі його виконання активно працювали П. Куліш, М. Костомаров, П. Житецький, П. Чубинський та ін.

На увагу редакції до мовного питання, зокрема, вказує лист М. Костомарова до відомого українського філолога, славіста О. Котляревського, в якому наголошувалося, що «необхідно написати велику наукову, філологічну роботу, в якій показати, що південноруське наріччя є самобутньою мовою, а не штучною мішаниною російської і польської. Це дуже потрібно, від цього залежить наша справа» [46, с. 70]. На важливість саме мовної проблематики для засновників «Основи» вказує й відомий сучасний російський дослідник О. Міллер, який наголошує, що «у центрі уваги публіцистів «Основи» було завдання формулювання особливої ... української ідентичності, з типовою для такого націоналістичного дискурсу увагою до питання щодо самостійності української мови ... національного характеру» [16, с. 93].

За підрахунками української дослідниці Л. Іванової, за 1861 – 1862 рр. «Основа» надрукувала близько сорока праць українських письменників, учених, громадських і культурних діячів [47, с. 59]. У них пропагувалося широке коло національно-культурних питань, що засвідчували історико-культурну своєрідність українського народу, його давні цивілізаційні традиції на своїй землі.

Обговорення порушених «Основою» проблем поширилося на сторінки петербурзької, московської, київської преси, у яких представники передової української інтелігенції запропонували російському суспільству розглядати українську мову як ознаку осібності народу, як індикатор національності. Це вже тягнуло за собою визнання історичної осібності та права на власний самостійний шлях політичного буття. У той же час, введення української мови в адміністративні установи, науку, театр, за що ратували українофіли, вимагало впровадження її в освіту. Виходячи з таких позицій, передові представники української інтелігенції та студентства почали створювати безкоштовні недільні школи для дітей української бідноти. На початку 1862 р. на території Лівобережної, Південної та Слобідської України працювало більше 100 таких шкіл [48, с. 26].

Перша реакція російських інтелектуалів на появу «Основи» була цілком позитивною. Проте з часом, особливо після друку статей М. Костомарова, в яких він відстоював право українців на свою мову, історію і навіть ідентичність, та обговорення цих

питань не лише в центральній, а й провінційній пресі, вона різко змінилася. Зокрема, столичні «День», «Русский вестник», «Современная летопись», провінційний «Вестник Юго-Западной и Западной России» обрушилися на «Основу». Особливо доставалося за мовне питання. Ось що про це написав анонімний автор у «Вестнике Юго-Западной и Западной России»: «Думку про якийсь там окремий малоросійський народ і його мову ми вважаємо просто дурницею, яка б довела його не до окремішності, не до самостійності, а до погібелі; без нашої відпрацьованої, уже багатої писемними творами загальноросійської мови його неминуче чекає зникнення у хвилях ... західної пропаганди» [49, с. 26].

Особливо старався московський публіцист, літературний критик М. Катков, який відкрито звинуватив українофілів у тому, що вони з «нічого» створили «цілу літературну партію з неіснуючою малоросійською мовою», ставши заручниками польської інтриги. Він виступив проти прагнень українофілів надавати освіту українською мовою, конструюючи власний проект російської політичної нації та вважаючи, що саме російська мова сприяє її консолідації [4, с. 276].

Активізувалися й російські владні структури. Першими на захист «великої й могутньої російської мови» виступили представники місцевих колоніальних адміністрацій. Зокрема, київський генерал-губернатор М. Анненков зауважив, що навчання в початкових школах Київського навчального округу «мовою селян і міщан» – неможливе. Таку саму позицію зайняв і головуючий у Київському цензурному комітеті О. Лазов, який стверджував, що вживана «селянами і міщанами» мова є такою самою, як і російська, а незначні відмінності між ними пояснюються польськими впливами. Будь-які спроби її відокремити призведуть до того, що людність взагалі почне обходитися без загальноросійської мови [18, с. XXIII].

У 1862 р. Комітет з розгляду статутів під головуванням професора Київського університету І. Нейкірха одноголосно вирішив замінити у статутах нижчих і середніх навчальних закладах слова «рідна мова» на «російська мова» [50, с. 258]. У 1863 р. професор Київського університету С. Гогоцький і вчитель ніжинської гімназії І. Кульжинський опублікували спеціальні брошури, в

яких активно заперечували використання української мови у викладанні [5; 6]. Уся ця істерія дала результат. У червні 1862 р. з'явився циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва про закриття недільних шкіл і читалень [51, арк. 2; 33, с. 52–53], а в жовтні журнал «Основа» припинив своє існування [47, с. 65].

Не залишилася осторонь цькування української мови й Російська православна церква. Її позицію яскраво видно з діяльності обер-прокурора Святійшого Синоду О. Ахматова, який вважав, що українців підштовхують до творення української мови поляки, і саме вони прагнуть нав'язати народним масам «малоросійське наріччя» [52, с. 343]. Така позиція дисонувала з прийнятим у 1862 р. Синодом дозволом про друк українською мовою «Оповідань зі святого письма» отця С. Опатовича і розглядом українського перекладу Євангелія, підготовленого П. Морачевським.

У березні 1863 р. начальник III жандармського відділення В. Долгоруков отримав анонімного листа з Києва (швидше за все його автором була високопоставлена духовна особа), в якому звучав заклик «захистити нашу святиню (російську мову) від наруги, а вітчизну від розпаду і небезпечного розколу». Далі йшла вимога заборони «малоросійського» перекладу Євангелія. Лист закінчувався прямою погрозою: «У тім, якщо молитви наші... не принесуть очікуваних ... результатів, ми явимося з протестом нашим гласно, перед усім російським світом» [53, арк. 3; 33, с. 59]. Згодом до вимог аноніма приєднався й київський генерал-губернатор М. Анненков, який у березні надіслав В. Долгорукову свого листа з коментарями процитованої вище анонімки, в якому написав, що видання «малоросійського» перекладу Св. Письма є «справа швидше за все політичного характеру». Розвиваючи цю думку, він наголошував, що «до цього часу в літературі йде суперечка про те, чи є малоросійське наріччя лише особливістю російської мови, чи це мова самостійна. Домігшись перекладу на малоросійське наріччя Св. Письма, прихильники малоросійської партії досягнуть... визнання самостійності малоросійської мови... стануть претендувати на автономність Малоросії». Лист закінчувався проханням не допустити друку перекладу Св. Письма українською мовою, оскільки це може призвести до «порушення

спокою в державі» » [54, арк. 3; 33, с. 61]. Крім того, М. Анненков просив шефа жандармів «утримати неспокойного М. Костомарова від сепаратистських дійств» у зв'язку з публікацією ним заклику щодо збирання грошових пожертв на українські книжки [47, с. 93].

Як свідчить аналіз джерел, українська мовна проблема стала на початку 60-х рр. XIX ст. важливим питанням для С.-Петербургу, бо вона тягнула за собою проблему ідентичності, а зрештою – політичної самоорганізації українського народу. Тому, щоб запобігти небажаному розвитку подій, імперська влада взяла мовне питання під пильний контроль. При цьому центральна і губернські адміністрації прагнули йому іншого спрямування. Зокрема, науково-лінгвістичні дискусії уже розглядалися як небезпечне явище, яке збурує суспільну думку. У пресі систематично організовувалися антиукраїнські мовні кампанії. Яскравим прикладом зміни тактики щодо української мови можуть слугувати дії київського генерал-губернатора М. Анненкова, який, крім означеного вище листування з урядовими установами, розгорнув активну діяльність щодо приведення суспільно-політичного життя «Західної Русі» (тобто України) у відповідність до суспільних витоків життя «Східної Русі». Особлива увага приділялася тому, щоб силою громадської думки в самій Малоросії заперечити існування української мови як такої [16, с. 116–118]. Погляди М. Анненкова повністю підтримував київський митрополит Арсеній.

Активними виконавцями підходів керівника Південно-Західного краю в Україні стали: голова Київської археографічної комісії М. Юзефович, засновник і перший головний редактор консервативної газети «Кієвлянинъ» В. Шульгін, голова Київського цензурного комітету О. Новицький. Зокрема, М. Юзефович зайняв відверто антиукраїнську позицію й не гребував писати як доноси до III жандармського відділення і Міністерства внутрішніх справ, так і статті проти громадівського руху. Останні друкувалися у «Вестнике Юго-Западной и Западной России» (П.Куліш у 1863 р., в листі до А.Алчевского, називав цей журнал «неуцьким і брудним» щодо українства), «Московских ведомостях», «Кієвлянине», «Дне» тощо. При цьому він активно поширював провокаційні чутки про те, що українську культуру, мову вигадали П. Куліш і М. Грабовський за настановою польських підпільних гуртків, щоб посяяти розбрат і розколоти «єдину і неподільну Росію» [55, с. 793]. Позиція

В. Шульгіна щодо України й української мови була яскраво продемонстрована ним у першому номері «Кієвлянинь», де він написав: «Це край російський, російський, російський» [56]. О. Новицький активно відстоював концепцію «єдиного російського народу», заборонив друкувати українською мовою будь-яку релігійну літературу, у тому числі й Євангеліє, переклад якої зробив П. Морачевський. Обґрунтовуючи це рішення, він заявляв, що «... особливої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що діалект цей, який використовується простолюду, є та сама російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі» [33, с. 72–73].

Особливий опір у Російській імперії у XIX ст. викликало прагнення української передової інтелігенції не тільки відродити свою національну мову, а й застосовувати її «в усіх культурних і соціальних контекстах для усіх комунікаційних завдань». Це прагнення було однією з важливих рис національних рухів цього часу у Центральній і Східній Європі [57, с. 114–115]. Результатом наступу Російської імперії на українську мову стала поява Валуєвського циркуляра.

Наведений вище матеріал свідчить, що російська влада, ще починаючи з другої половини XVII ст., здійснювала дискримінаційну політику щодо української мови. На початку XIX ст. українські інтелектуали під впливом загальноєвропейських процесів, започаткованих мовною теорією Й.-Г. Гердера, почали відновлювати і розвивати українську мову. Це викликало активний спротив не лише з боку влади, а й більшості російської інтелігенції. Як одні, так і інші намагалися довести, що української мови не було, немає і не буде. Практично, це мало призвести до заперечення екзистенційної цінності не лише мови, а й до цілковитої асиміляції й розчинення українства у панівній великоросійській нації.

1. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. – Ч. 1 / Упоряд. І. О. Кресіна та ін. – К., 1997. – 583 с.

2. Костомаров Н. Две русские народности / Н. Костомаров // Основа. – СПб., 1861. – № 3. – С. 33–88.

3. Куліш П. Записний лист до української інтелігенції / П. Куліш // Хроніка-2000. – Вип. 78.

4. Катков М. Н. 1863 год. Собрание статей по польскому вопросу / М. Катков. – М., 1887. – Вып. 1.
5. Гогоцкий С. На каком языке следует обучать в сельских школах Юго-Западной России? / С. Гогоцкий. – К., 1863.
6. Кульжинский И. О зарождающейся так называемой малороссийской литературе / И. Кульжинский. – К., 1863.
7. Погодин М. П. Записка о древнем языке русском М. П. Погодина (Письмо к И. И. Срезневскому) / М. П. Погодин // Известия. Отделения русского языка и словесности. – Т. V. – Вып. 2. – СПб., 1856. – С. 70 – 92.
8. Максимович М. О. К истории малороссийского языка / М. О. Максимович // Собр. соч. – К., 1880. – Т. 3.
9. Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860 – 1870-х рр. / Ф. Савченко. – Харків – Київ, 1930.
10. Книга і друкарство на Україні / За ред. П. М. Попова. – К., 1964.
11. Голубенко Петро. Україна і Росія у світлі культурних взаємин / Петро Голубенко. – К.: Дніпро, 1993. – 447 с.
12. Кубайчук В. Хроніка мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови) / В. Кубайчук. – К., 2004.
13. Гирич Ігор. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.) / Ігор Гирич. – К.: Укр. письменник, 2014. – 496 с.
14. Кармазіна М. Українська інтелігенція XIX – початку XX ст. / М. Кармазіна // Історія України. 1999. – № 3.
15. Іванова Людмила. Дискусія про українську мову в 30 – 60-х роках XIX ст. / Людмила Іванова // Історичний журнал. – 2010. – № 1–3. – С. 46–62.
16. Миллер Алексей. Украинский вопрос в Российской империи / Алексей Миллер. – К., 2013. – 416 с.
17. Гриценко Павло. Українська мова в Росії XIX – початку XX ст.: шляхи утвердження / Павло Гриценко // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914). Збірник документів і матеріалів / Відп.ред. І. Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. XXXIX - LII.
18. Шандра Валентина. Мова як засіб формування національної ідентичності / Валентина Шандра // Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914). Збірник документів і матеріалів / Відп.ред. І. Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. VII – XXXVII.
19. Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація гетьманщини, 1760 – 1830 / Зенон Когут. – К.: Основи. – 317 с.
20. Гердер В. Г. Идеи к философии истории человечества / В. Г. Гердер. – М., 1997.
21. Herders. Werke: In 5 Bd / Herders. – Berlin; Weimar, 1969. – Bd.1.
22. Дзюба Іван. Тарас Шевченко / Іван Дзюба. – К.: Видавничий дім «Альтернатива», 2005. – 704 с.

23. Кононець О. Ф. Просвітницький рух в Україні XIX – першій половині XX ст. / О. Ф. Кононець. – К.: Хрещатик, 1992. – 119 с.
24. Історія української літератури. Т. 2. – К.: Наукова думка, 1967.
25. Белинский В. Г. Полн. собр. соч. / В. Г. Белинский. – Т. 7. – М.: АН СССР, 1954.
26. Гриценко О. В. Мовознавці про «Граматику» О. Павловського / О. В. Гриценко // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – 2010. – № 1. – С. 166 – 172.
27. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Друге, переробл. вид. / Бенедикт Андерсон. – К.: Критика, 2001. – 270 с.
28. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802 – 1856: функції, структура, архів / В. Шандра. – К., 2001.
29. Щербак Надія. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття) / Надія Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
30. Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: до проблеми становлення національної ідеї в українській суспільно-політичній думці в контексті східноєвропейського розвитку (I половина XIX ст.) / Л. Г. Іванова. – К., 2007. – 192 с.
31. Кравченко Володимир. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко – К.: Критика, 2011. – С. 542.
32. Белинский В. Г. Полн. собр. соч. / В. Г. Белинский. – Т. 5. – М.: АН СССР, 1954.
33. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847 – 1914). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. І. Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 810 с.
34. Кирило-Мефодієвське товариство. У трьох томах / Упоряд. М. І. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. I.
35. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії 1814 – 1861. 2-ге вид. – К., 1982.
36. ЦДІАК України, ф.711, оп. 3, спр. 4213.
37. ЦДІАК України, ф.707, оп. 261, спр. 8.
38. Шпорлюк Р. Україна: від імперської периферії до суверенної держави / Р. Шпорлюк // Сучасність. Література, наука, мистецтво, суспільне життя. – 1996. – № 12. – С. 53–65.
39. Миллер А. И. Империя Романовых и национализм / А. И. Миллер. – М., 2006.
40. ЦДІАК України, ф. 294, оп. 1, спр. 187.
41. Добролюбов М. И. Современное обозрение / М. И. Добролюбов // Современник. – 1860. – № 3.

42. День. – 1861. – 21 октября (№ 2).
43. Огієнко Іван. Українська культура / Іван Огієнко. – К., 2002.
44. Основа. – 1862. – № 1.
45. Бородин В. С. Т. Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи. 1840 – 1862 роки / В. С. Бородин. – К., 1969.
46. Кілька записок М. І. Костомарова з 1859 – 1870 років // Україна. – 1929. – №10 – 11.
47. Іванова Л. Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50 – 60-х рр. XIX ст. / Л. Г. Іванова. – К., 2008. – 304 с.
48. Чехов В. Народное образование в России в 60-е гг. XIX в. / В. Чехов. – М., 1912.
49. Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862. – Т. 1.
50. Русский вестник. – 1863 (май).
51. ЦДАК України, ф. 442, оп. 812, спр. 106.
52. Архівні документи Валуєвського циркуляру 1863 року та їх прийняття // Яременко В. В. «...Літератури дивна течія» / В. В. Яременко. – К., 2011. – Т. 2.
53. ЦДАК України, ф. 442, оп. 813, спр. 672.
54. ЦДАК України, ф. 442, оп. 813, спр. 637.
55. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал та ін. – К., 2011. – 808 с.
56. Кієвлянинъ. – 1 июля. – 1864.
57. Миллер А. И. Западные окраины Российской империи / А. И. Миллер. – М., 2006.